Célok és formák

A szabadságvesztés-büntetés minősége és az alternatív börtön

A börtönnel kapcsolatos problémákat sok irányból megközelíthetjük. Tekinthetjük büntetéselméleti problémának, és akkor arról beszélünk, hogy miért, hogyan, milyen céllal büntetünk, mit is akarunk a börtöntől, mint a büntetés eszközétől. Tekinthetjük jogi problémának, s arról beszélhetünk, hogy kívánt céljainkat vajon milyen jogi és garanciális rendszerben képzeljük el. Tekinthetjük praktikus problémának, egyrészt az intézmény felől, vajon milyen szervezeti működés felel meg leginkább céljainknak. De a közösség felől is nézhetjük praktikusan, azaz azt, mi és milyen legyen az a büntetés, amely a leginkább megfelelő a közösség szempontjából. Egyet nem tehetünk. Nevezetesen azt, hogy elfordítjuk a fejünket, amikor a börtön realitásaival, és a bentlévőkre gyakorolt tényleges hatásával találkozunk szembe, mondván, ezek lényegtelen mellékkörülmények elméleti szándékainkhoz és jogi ruházatuk fontosságához képest.

A büntetés minősége

E sokirányú megközelítési lehetőség mellett ezúttal arra szeretném ráirányítani a figyelmet, hogy a büntetés minősége, legkiváltképp a szabadságvesztés-büntetésé, tényleges megvalósulásának, gyakorlatának milyenségében gyökerezik. Ebben a gyakorlati mezőben nagyon korlátozottan érvényesek az elméletek, és jórészt a jog is perifériára szorul. Ha jobban megvizsgáljuk, jól látható kommunikációs hibát fedezhetünk fel a szabadságvesztés-büntetés elméleti szintjei, a jogalkotók szándékai és a végrehajtás gyakorlata között. Hajlamosak vagyunk megfeledkezni arról, hogy a szabadságvesztés-büntetés gyakorlati megvalósításához szükséges a börtön: *egy sajátos intézményi hálózat, megfelelő személyzettel, szakértelemmel, belső struktúrával.* Bár ezt a világot is igyekszik szabályozni a jog, de az emberi érdekek, viszonyulások az intézmények mindennapi életében makacsul követik saját érdekeiket és törvényszerűségeiket.

A befolyásolni kívánt praxis közegét, a szándékok megvalósulásában részt vevő szereplőket az elmélet legtöbbször figyelmen kívül hagyja, az itt érvényesülő erők szinte kontroll, tudatos alakítás nélkül fejtik ki nagyon is meghatározó hatásukat. Az intézmény saját belső törvényszerűségei, a személyzet artikulált és meg is védett érdekei önálló, független tényezőként befolyásolják a büntetés megvalósulását.

Igen sok példával lehetne szolgálni ezen állítás igazolására, itt azonban csupán egyet említek. *A büntetés-végrehajtás állománya sikeresen védi igen hosszú ideje fegyveres státuszát, holott elméletileg kifejezetten kívánatos volna a falakon belüli személyzet munkájának civil közszolgálattá alakítása,* hasonlóan más európai börtönrendszerekhez. Rendkívüli események, amelyekre hivatkozva indokolják e státusz megtartását, azokban az országokban is vannak, ahol civil közszolgálatban látják el ezt a feladatot, ott azonban elsősorban a rendőrség dolga az ilyen események lebonyolítása. Világos, hogy a büntetés-végrehajtásnak elsősorban anyagi érdekei fűződnek ahhoz, hogy megtartsák e státuszt, amely érvet el kell fogadni, azonban a közösség által jobban ellenőrizhető polgári költségvetésből kellene megoldani ezt a problémát.

A jog börtönön belüli korlátozott érvényességére bőségesen lehet példákat hozni, ahol a jog egyértelműen szabályoz, a gyakorlat mégis kialakítja a maga sajátos rendjét, s már is bizonyos szabályok alkalmazása főként emberi viszonyulás, jó- vagy rosszindulat kérdése. Elegendő említeni *a levéltitok* megsértését, amit rendszeresen panaszolnak az elítéltek. Ezen nem a törvényben előírt és megengedett ellenőrzés kifogásolását értik, hanem azt, hogy a levél tartalmának birtokába olyan személyek juthatnak, mint pl. az őrök, esetleg az elítéltek, akik visszaélhetnek azzal. Gúny tárgyává téve őket e tartalom nyilvános ismertetésével társaik előtt.

A jog tehetetlen az elítéltek egymásrahatása tekintetében is. A magyar börtönrendszerben a zsúfoltságból és a szabad közösségektől való – még mindig nagyfokú – szeparációból adódóan jelen van a klasszikus totális intézmény szinte minden jegye. Jelen van az elítéltek egymásnak való kiszolgáltatottsága, a sajátos, agresszivitáson alapuló börtönkultúra, az elítéltek szociális kontrolljának nem kívánatos eszközrendszere. Csak a legszélsőségesebb bűncselekmények megvalósulása esetében – ha nyilvánosságra kerülnek – lehet szerepe a jognak. A börtön tehát olyan szociális rendszer, amely működésének mindennapjaiban a jog érvényessége erősen korlátozódik.

Látnunk kell, hogy *az elmúlt évek jogszabályi változásai fontos keretet biztosítottak az emberi jogok érvényesülésének és a nyitottabb végrehajtási formák kialakításának.* Az enyhébb végrehajtási szabályok alkalmazása például bevezette a nyitott börtönrendszert, amely világszerte ismert végrehajtási forma, de amelynek alkalmazási feltételeit éppen nemrégiben szigorították meg, tekintettel egy egyedi esetre.

Sajnos még ma is igaz az az állítás, hogy a szabadságvesztés-büntetés (gyakorlati megvalósulásában) jócskán tartalmaz olyan többleteket, azaz túlbüntetést, amelyeket sem a jogszabályi megfogalmazás, sem a jogalkotói szándék nem tartalmaz, még hallgatólagosan sem.

A közösség racionalitása felől nézve azt látjuk, hogy társadalom elsődleges érdeke, hogy a büntetés a lehető leghatékonyabban védje meg attól veszélytől, amit a bűnözés jelent. Bármilyen furcsán hangzik, a közösség magától nem érti meg, hogy bizonyos esetekben az izoláció és a megtorlás még akár növelheti is a bűnözés veszélyét, amelyet éppen el akar kerülni. Az e tárgyban érintett szakma és a büntetőpolitikát vállalni merő politika felelőssége eldönteni azt, hogy ki és milyen börtönrendszerbe kerüljön. Egyfelől tudomásul kell venni, hogy a börtön szükségszerűen hordoz hátrányos következményeket, amelyeket a legjobb feltételek mellett sem lehet megszüntetni. Ne csupán az elítéltek negatív egymásrahatására vagy a családi kapcsolatok leépülésére gondoljunk, hanem arra,

hogy a börtön saját elképzelései és logikája mentén értelmezi a bűnös emberi magatartást. Nevezetesen a bűnös emberi magatartásban megjelenő egyéni és társadalmi konfliktust egy rendkívül egyszerű emberkép alkalmazásával fegyelmezetlenségi, vagy engedetlenségi problémára fordítja le. Az ún. magatartási probléma megoldására – függetlenül a cselekménytől, a személytől, a körülményektől – központilag és bürokratikusan szervezett fegyelmezési eszközöket alkalmaz. Az intézmény problémamentes működése érdekében fegyelmezett, alkalmazkodó magatartást preferál, és a szabad közösségek számára idegen, a sajátos totális intézeti viszonyokhoz való feltétel nélküli alkalmazkodást jutalmazza. Röviden: börtönre szocializál, nem a társadalomhoz közelítő magatartásra. Minél zártabb egy börtön, annál inkább szüksége van arra a formális rendre, amely a megváltozott bűnözői magatartás illúzióját kelti. Minél zártabb egy börtön, ennek az illúziónak a fenntartására annál több olyan eszközt alkalmazhat és alkalmaz is, amely súlyosan túlmutat a büntetőjogi büntetés jelentésén, értelmén és keretein. Ennek a hamis illúziónak a fenntartása,úgy tűnik, egyedül az intézmény érdeke, és sem a közösségbe majdan visszatérő elítélté, sem a közösségé nem az.

A börtön nyilvánvaló negatív hatásai miatt még a legideálisabb börtönkörülmények között is erősen meg kell szűrni azok körét, akiket ide helyezünk. Azt kell mérlegelni, hogy az adott bűncselekmény elkövetőjének kívültartása a börtönrendszeren – szimbolikusan és praktikusan – nagyobb hátrányt okoz-e a közösségnek, mint az a hátrány, amit az elkövető bebörtönzésével szintén a közösségnek okozunk. Az egyetlen megoldás a börtön nagy számú alternatívájának kiépítése és alkalmazása lenne. Ez a tendencia jelenleg az európai tapasztalatokkal és rendszerekkel pontosan ellenkező irányba halad. A pártfo-

gó felügyelet alkalmazása, az ún. közösségi büntetések kialakítása (úgy is mint közmunka) olyan infrastrukturális feltételek megteremtését és üzemeltetését igényli, amelyek jelenleg csupán csökevényes formában vannak jelen a hazai büntető igazságszolgáltatásban. Igaz ugyan, hogy Magyarország ott volt az első kelet-európai országok között, amelyek bevezették a pártfogó felügyelet intézményét a hetvenes években, mára azonban már csupán töredékében létezik ezen intézmény. A már a rendszerváltozás előtt is kevésnek bizonyuló 200 fős pártfogói létszám mára 86 főre csökkent. Valószínűleg az alternatívák alkalmazásának tudatos elkerülése van e csökkenés mögött, mint jól kivehető politikai szándék. A korábbi rendőrhatósági felügyelet burkolt formában történő visszatérése bűnmegelőzési célból, arra utal, mintha az igazságügyi kormányzat nem bízna eléggé a pártfogókban, és nem bízik azokban az intézményekben, amelyeket a hivatásos pártfogók hajtanak végre, vagy közreműködnek benne. A jól bevált – és egyébként minden formában túlterhelt – rendőrségnek ismét részt kell vennie az ún. bűnmegelőzési és utógondozási feladatokban.

Számolnunk kell börtönrendszerünk realitásaival. A letartóztatott személyekkel való emberséges bánásmód minimum-irányelvei (ENSZ 1985.dec.10.40/33.sz. határozat), valamint az Európa Tanács ajánlásai az európai börtönszabályokról (Miniszteri Bizottság 1987.II.12.R/87/3.sz.) olyan tényezőkben határozzák meg az emberi jogok mutatóit, mint pl. az elítéltek elhelyezésének körülményei, a személyes higiénia biztosítása, a ruházat, ágynemű, élelmezés minősége, az egészségügyi ellátás színvonala stb. és amelyeknek sok tekintetben nem tud megfelelni jelenlegi börtönrendszerünk.

Egyetlen példaként szeretném említeni a bebörtönzés minőségét alapvetően meghatározó elhelyezést. A magyar börtönrendszer épületeinek három típusa van. Az ún. megyei házak, amelyek épületei a XVIII. század végétől a XIX. század közepéig épültek; az országos végrehajtó-intézetek épületeinek nagy része a XIX. század második felétől a XIX. század végéig épült; az országos végrehajtó-intézetek épületeinek másik típusát azok az épületek képezik, amelyek a II. világháborút követően, az ötvenes-hatvanas években épültek, ezek az ún. barakkjellegű épületek. Ez a három típus alapvetően meghatározza az elítéltek elhelyezését a magyar börtönrendszerben. Egészen a XIX. század végéig, sőt a II. világháborúig az elítéltek elhelyezésének alapelve az ún. magánrendszerű elhelyezési elv volt, amelynek következtében a korabeli rendelet alapján kb. 6-6,5 négyzetméter volt a zárkák alapterülete. Az országos végrehajtó-intézetek több mint felét (8 intézet a 14-ből) a régi egyszemélyes elhelyezéses rendszerben épült épületek teszik ki. Jó példa erre Márianosztra, ahol a 68 zárkából ma is 26 magánzárka méretű, (tehát 6-6,5 négyzetméter alapterületű).

A II. világháborút követően az elítéltek elhelyezésére vonatkozó ideológia megváltozott. Elsősorban a közösségi, csoportos nevelés gondolata dominált, és kifejezetten tilos volt egyedül elhelyezni egy elítéltet egy zárkában. Ebből az következett, hogy a korábban egy elítélt számára épült zárkákban kettő, három, sőt négy főt helyeztek el, a börtönrendszer túlzsúfoltságától függően. Némely esetben, ahol erre lehetőség volt, a korábbi magánzárkákat összenyitották, hogy a csoportos elhelyezés lehetővé váljon. Az ötvenes-hatvanas években épült barakkrendszerű börtönépületek már kifejezetten olyan nagy termekből álltak, amelyek csak az elítéltek tömeges elhelyezésére alkalmasak (15-30 és több fő).

Szorítanak a nemzetközi előírások, a minimumsztenderdek, szorít a pénzügyi feltételek hiánya. Nem számíthatunk óriási börtönépítési programokra, s nem is biztos, hogy a meglévő pénzt érdemes volna erre költeni. Az egyetlen megoldás büntetőpolitikánk átalakítása volna. A börtön drága és kétséges hatású. Azoknak kellene fenntartani, akik igazán „kiérdemlik". Tanulnunk kellene az „olcsóbban és hatékonyabban" elvet követő országok példájából, ahol kettős stratégiát alkalmaznak a bűnözéssel szemben. Az egyik oldalon a fiatalkorúakkal és az enyhébb, nem erőszakos cselekményt elkövetőkkel szemben az elterelés és az alternatívanyújtás módozatait alkalmazzák, míg a másikon, a súlyos személy, élet elleni cselekmények esetében a szabadságvesztés-büntetést, de már nem totális intézményi formában.

A börtönrendszernek egy demokráciában mindig el kell tudnia számolni a közösség előtt anyagilag, morálisan és szociálisan is. Ugyanakkor a közösségnek úgyszintén van felelőssége a börtönrendszert illetően, amely ugyancsak anyagi (hiszen az adózó állampolgár tartja el), szociális, politikai és morális is egyben. Változó politikai és szakmai klímában sokféle vita lehet arról, milyen büntetőpolitikát valósítsunk meg, milyenek legyenek a börtöneink. Egy azonban nem történhet meg: az, hogy a börtön kicsússzon a közösség kontrollja alól. A börtön közösségi ellenőrzése ugyanis az egyetlen működő garanciája annak, hogy a gyakorlatban érvényesüljenek elméleti elképzeléseink és szándékaink, s nem utolsósorban azok az emberi és elítéltjogok, amelyek teljesítéséhez ma már nemzetközi kötelezettségek fűznek. Az alternatív, közösségre épülő börtön víziója természeténél fogva magában foglalja a közösség börtönért való felelősségét.

A zártság és a totalitás felszámolásának két iránya van. Egyrészt az elítéltek mind gyakoribb és szisztematikus szervezeti formában felépített rendszeres részvétele a közösségben, ennek megoldása lehet a nyitott vagy félnyitott börtön, a hétvégi és éjszakai büntetés-végrehajtás. Másrészt a közösség ellenőrzésének akár jogilag is szabályozott, és szisztematikusan szervezett formában való belépése a börtön épületébe és mindennapjaiba.

Lehetséges alternatívák

A börtönkörnyezetben megmaradó elítéltekkel kapcsolatosan az alternatív tendenciákat képviselők azt tekintik a legfőbb feladatnak, hogy sikerüljön az elkövetők személyiségét egy olyan feltételrendszerre ráhangolni, amely elősegíti a szabad társadalomban szükséges készségek elsajátítását. Bár a börtön mint intézmény tagadja ezt a folyamatot, mégis fenn kell tartani, mint végső eszközt. *„Hatékonyságának mércéje azonban nem az, mennyire sikerül elkülönítenie a »rosszakat« a társadalom egészétől, hanem inkább az, hogy mennyire képes közelebb vinni őket a társadalom életének főbb áramlataihoz."* (ENSZ 7. Milánói Konferencia 1985.)

Az alternatív végrehajtási formák közül a *félelzárás* részidős elzárást jelent, intézeten kívüli munkát, tanulást, orvosi kezelést; az elítéltnek csak az esti órákat kell benntöltenie az intézetben. A rövid tartamú szabadságvesztés alternatívájaként alkalmazzák *Olaszországban*, ahol a 6 hónapig terjedő szabadságvesztést helyettesítik vele. A végrehajtás során napi 10 órát kell a börtönben töltenie az elítéltnek. *Svájcban, Hollandiában, Portugáliában* és *Franciaországban* is lehetővé teszi a bíróság, hogy a 6 hónapnál nem hosszabb büntetések esetében az elítélt az intézeten kívül dolgozzon, tanuljon.

Hosszabb időtartamú büntetések esetében is lehetőség van *külső munka* vállalására, pl. Angliában, ahol a szabadulás előtt két évvel, de minimum 6 hónappal ún. *Job Centerbe* (speciális munkaközvetítő hivatal) mehetnek a szabadulás előtt állók, az intézeten kívülre. Ha ott találnak munkát, akkor szabadon elvállalhatják azt külső munkahelyen. Svájcban és Hollandiában is alkalmazzák ezt az alternatívát.

A büntetést adott körülmények között csak hét végén köteles az intézetben tölteni az elítélt, néha a szabadidőre is kiterjed ez a kötelezettség. Svájcban, *Belgiumban*, Hollandiában, *Németországban*, Portugáliában ez gyakran alkalmazott alternatíva.

Házi őrizet esetében a rövid tartamú szabadságvesztés otthoni környezetben tölthető. Főként *Spanyolországban* és *Törökországban* alkalmazzák.

A börtönön kívüli intézetekben történő büntetés-végrehajtás lehetősége: az alkohol- és kábítószerfüggő elkövetők speciális programokban vehetnek részt a szabadságvesztés zárt intézetben való töltése helyett külső, a börtöntől független intézetben. Németországban a két évet meg nem haladó szabadságvesztést lehet felcserélni ilyen típusú kezelésre.

Külső kontroll

A börtönrendszer külső kontrolljának hazánkban jelenleg a következő szintjei vannak: *bírói kontroll, ügyészi kontroll, ombudsman, független társadalmi szervezetek, nemzetközi szervezetek.*

A rendszer külső kontrolljának jelentőségét és rendkívüli hatékonyságát talán a bírói ellenőrzés bevezetése szemlélteti a legjobban. Az 1993. évi XXXII.törvény lehetővé teszi az elítélteknek, hogy magánelzárás fegyelmi büntetés esetén bíróhoz fellebbezzenek. E szabály bevezetése önmagában elegendő volt arra, hogy radikálisan csökkenjen a kiszabott fegyelmik száma. Míg 1983-ban 17 314 főt, 1989-ben 13 314 főt, 1991-ben pedig 12 816 személyt sújtottak magánelzárás fegyelmi büntetéssel, addig 1993-ban 8453 személlyel szemben szabták ki e büntetést. Láthatóan a külső kontroll megjelenése e büntetés alkalmazásának csökkenésére inspirálta az intézményt. Mindez azt mutatja, hogy a rendszert – és ez minden rendszerre és szervezetre igaz – a külső ellenőrzés önkontroll kifejlesztésére kényszeríti, amely mindenképpen a szervezet célhatékonyabb működése irányába hat.

Hazánkban nem, de más országokban ismert a helyi közösség közvetlen kontrollja is. Angliában, az *USA*-ban, de más európai országban is ismert az ún. *börtönlátogató-bizottság* (Boards of Prison Visitors), amely a helyi önkormányzat börtönt ellenőrző, tiszteletdíjjal fizetett testülete. Meghatározott időnként látogatást tesznek a területükön lévő intézetekben, s tapasztalataikról jelentést készítenek az önkormányzatnak. Angol tapasztalatok szerint sokat javultak a börtönkörülmények a helyi és az országos börtönökben is a '80-as évek eleje óta, amióta a börtönlátogató-bizottság nyilvánosan publikálja jelentéseit. A helyi önkormányzat és ezzel a helyi társadalom szerepének növelése a börtönrendszerért vállalt felelősségben hazánkban is kívánatos volna, annál is inkább, mert ezzel megnyílhatnának olyan csatornák is, amelyek lokális megoldásokat kínálhatnának a szabadulásra váró elítéltek számára.

Ugyancsak az angol gyakorlat mutat példát *a börtönombudsman* funkciójának fontosságára. Angliában külön, félfüggetlen ombudsman áll a panasszal élő elítéltek rendel-

kezésére. Azért félfüggetlen, mert a börtönrendszertől független ugyan, de a *Home Secretarynek* (belügyminiszter) alárendelten végzi munkáját. Ez annyit jelent, hogy nem a parlamentnek, hanem a belügyminiszternek tartozik elszámolással. Egyéni panaszügyekben jár el, s rendszeresen jelentést készít az emberi jogok állásáról és az elítéltpanaszok milyenségéről és megoszlásáról a belügyminiszternek. A finn börtönrendszernek *önálló parlamenti omudsmanja* van. Hazánkban gyakorlatilag kevésbé létezik a büntetés-végrehajtás külső szakmai kontrollja vagy felügyelete. A magyar büntetés-végrehajtás sajnos inkább politikailag, mintsem szakmailag kontrollált. Ellenkező példát láthatunk az angol gyakorlatban, ahol az Inspektori Hivatal a börtönrendszertől és a minisztériumtól független, s főként szakmai felügyeletet gyakorol a börtönrendszer fölött. A 20 tagból álló hivatal vezetője szakértő, ismert, a börtönrendszeren kívülálló személy. Tagjai között a gyakorlatot jól ismerő, de már nem aktív bv. szakemberek és jeles elméleti szakemberek is helyet kapnak. A hivatal közvetlenül a kormánynak dolgozik. Rendszeresen ellenőrzi – szisztematikus és ad hoc látogatásokkal – a börtönöket, ahol hetekig tartó alapos vizsgálatot folytatnak, melyről jelentést készítenek, részben a belügyminiszter, részben a nyilvánosság számára. Az Inspektori Hivatal a börtönrendszer tényleges működésének alapos ismeretében rendszeresen javaslatot tesz a reformok és a továbbfejlesztés irányaira, területeire. E fórum a nyilvánosság előtt hivatalosan is képviseli a börtönrendszert, és már igen jó eredményeket ért el a közvélemény gondolkodásának befolyásolásában, ami a börtönről alkotott reálisabb és összetettebb gondolkodást eredményezi az átlagpolgárban.

Végezetül el kell mondanom, hogy az említett alternatívák megvalósítása és a közösségi felelősség kiterjesztése nem elsősorban anyagi akadályba ütközik, bár vannak pénzügyi természetű vonzatai is. E változások ára azonban sem közvetlenül, sem közvetve nem közelíti meg azokat az anyagi és egyéb természetű költségeket, amelyeket akkor kell megfizetni, ha nem történnek meg e változások. De a börtönépítési programok stratégiája is jóval költségesebb, a kétséges eredményről nem is beszélve. A szakmai, az emberi és a szervezetben lévő erőforrásokat lehetne átalakítani egy közösségi központú koncepció szellemében, amely egyúttal kiterjeszti a büntetés-végrehajtás társadalmi alapjait.

Kövér Ágnes